

דרור פיקסלר

היחס בין זמני הרביעה לזמני שאילת הגשמים

במסכת תענית מובאות שתי מחלוקות בעניין זמן הגשמים. האחת עוסקת בתחילת שאילת הגשמים והשנייה בזמני הרביעה. מחלוקת אלו קשורות אחת לשנייה וקשורות גם כן לזמני התענית במקרה של עצירת גשמים.

להלכה נקבע ששואלים את הגשמים ב' במרחשוון, והציבור כולו מתחיל להתענות ב' כסלו, שהוא סוף רביעה שנייה בשנה אפילה. זמן רביעה שנייה בשנה בינונית הוא בכג מרחשוון. לתאריך זה יש משמעויות הלכתיות רבות, כגון זמן הגשמים בנוגע לנדדים, מאמתי מותר לכל אדם לקחת את השכחה בזיתים ועוד. המאמר מראה שלזמנים אלו, התלויים בלוח הירחי (תאריכים עבריים), יש זיקה הדוקה לזמן תקופת תשרי כפי שנקבע בלוח השמשי (תאריכים נוצריים). יצויין שזמן שאילת הגשמים בחז"ל נקבע לפי זמן התקופה (ס' יום אחרי תחילת תקופת תשרי). מצאנו שלוש דעות שונות לזמן שאילת הגשמים: שמיני עצרת; ג' מרחשוון; ז' מרחשוון. נמצא כי ישנה התאמה בין דעות אלה לזמני התקופה. לדעה הראשונה הזמן הממוצע של **תחילת** תקופת הגשמים הוא שמיני עצרת, שבו מתכנסים כל ישראל בבית המקדש וראוי אז להתחיל לבקש על הגשמים. לדעה השנייה שואלים את הגשמים שלושים יום אחרי תחילת התקופה בשנה מבכירה וכך מגיעים לג' מרחשוון. בארץ ישראל הזקוקה למים מקדימים לשאול את הגשמים, בעוד שבבבל מתחילים לשאול את הגשמים רק שישים יום אחרי תחילת התקופה. רבן גמליאל ור' יוסי סוברים שיש לשאול את הגשמים בתחילת התקופה בשנה אפילה והתאריך הוא ז' מרחשוון.

עמדנו על כך שהתורה, וחז"ל בעקבותיה, מציגים קשר ישיר בין השגחת ה' על בני האדם החיים בארץ לבין מצב הגשמים. בדורנו קשר זה הוקה בצורה משמעותית. אומנם יש שפע הומרי אך הוא מגיע תוך ניתוק מה, ובכך הוא הופך גורם לקנאה ותחרות המוביל לידי רעב ומלחמה. רק היפוך הכיוון, לאמונה בה' וקבלת שפע שווה לכל מבקש, יצמצמו את הרעב והמלחמה, יביאו להורדת מפלס התחרות והקנאה, ואז ניכה לשפע שכולו טוב.

לגשם יש השפעה רבה על התרבות, כפי שניתן לראות במקורות ובמסורת היהודית, שכן תלויה של ארץ ישראל בגשם רבה מאוד. הגשם הוא הגורם העיקרי להצלחתו של החקלאי, אך מעבר לחשיבות בעצם ירידתו, יש חשיבות לא פחותה לזמן הופעתו ולכמותו. זמני גשמי חשוון וסדר ירידתם הם גורם מכריע בעבודת החקלאים ובהצלחת היבול.

התאחרותם של גשמים אלה עלולה לגרום ליקוי ביבול. מחמת קוצר הימים וריבוי העבודה אי אפשר להספיק לזרוע את כל שטחי המזרע. על החקלאי היה להחיש ולגמור את הזרע לפני בוא תקופת הקור של חודשי כסלו-טבת. חשוון היה אפוא עונת הזריעה הנאותה ביותר.¹ אין פלא שייחסו ליורה חשיבות כל כך מרובה ועל כן הזכירו אותו בברכות, בתפילות, בתוכחות שבתורה ובדברי הנביאים והכתובים בהזדמנויות שונות. בכל יום בשחרית ובערבית, אנו חוזרים בתפילה על הברכה "ונתתי מטר ארצכם בעתו, יורה ומלקוש" שתבוא אם יקיים העם את מצוות התורה. אין הכתוב מסתפק בציון הגשמים בכלל אלא הוא מפרט את הגשמים לסוגיהם, יורה ומלקוש. הברכה מבשרת לחקלאי גם שהגשמים יבואו בעתם, שאם לא כן עלול היבול ללקות בגלל מספר מועטי של ימי חורף. מכאן נוסח הבקשה "גשמים בעתם". חכמים לא הסתפקו בזמן כללי ליורה "יורה בחשוון" (ספרי רברים פיסקא מב), וביקשו למצוא תאריכים מדויקים. נוסף על כך חז"ל חילקו את תקופת היורה לשלושה חלקים, כל חלק נקרא 'רביעה', ומכאן: רביעה ראשונה, רביעה שנייה, ורביעה שלישית. במאמר זה נעמוד על הקשר שבין הרביעה לבין זמן שאלת הגשמים והמציאות האסטרונומית (תקופת תשרי), וכן על הקשר הרעיוני בין תעניות על עצירת גשמים והמציאות הכלכלית החדשה שאיננה מבוססת יותר על חקלאות.

ביאור מילת 'רביעה'

הגמרא בתענית ו, ע"ב הסבירה את המונח 'רביעה' והקשר שלה לגשם:

אמר רבי אבהו: מאי לשון רביעה? דבר שרובע את הקרקע, כדרך יהודה. דאמר רב יהודה: מיטרא בעלה דארעא הוא, שנאמר 'כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה' (ישעיהו נה, י).

במקורה הגמרא מרגישה כי משמעותה המקורית של המילה 'רביעה' היא כלשון המקרא (לדוגמה ויקרא יט, יט): "בְּהַמְתֵּךְ לֹא תִרְפֶּיעַ כְּלָאִים", ובהקשר של גשם מובנה פעולת הגשם על האדמה, כפעולת הרביעה באישה.

בצורה דומה כתב הרמב"ם על תוצאות הרביעה, והיא הצמיחה מהאדמה, במורה הנבוכים א, ז: "ילד — העניין המובן ממילה זו ידוע והיא ההולדה, 'וילדו לו בנים'. ואחר כך הושאל לשון זה להמצאת הדברים הטבעיים, 'בטרם הרים ילדו'. והושאל גם לעניין הצמחת האדמה מה שהיא מצמיחה, דימיון ללידה, 'והולידה והצמיחה'".²

1 על סיבות נוספות לזריעה המוקדמת בחשוון, או בראשית כסלו ראה במאמרו של אמוץ כהן, הטבע בחשוון, מחניים נא (תשכ"א) עמ' 58-60. הגיליון כולו מוקדש לנושא הגשם.

2 ראה תענית ח, א-ב: "אמר ריש לקיש משום בר קפרא: נאמרה עצירה בגשמים ונאמרה עצירה באשה, נאמרה עצירה באשה שנאמר 'כי עצר עצר ה' בעד כל רחם', ונאמרה עצירה בגשמים דכתיב 'ועצר את השמים'. נאמר לידה באשה ונאמר לידה בגשמים, נאמר לידה באשה דכתיב 'ותהר ותלד בן', ונאמר לידה בגשמים דכתיב

כאשר חז"ל רצו לציין מועדן של הלכות שונות, הם לא הסתפקו בעונות הקושרות לזמני התקופה, אלא ביטאו זאת בעזרת תאריכים מדויקים, והם זמני הרביעה. הרי שמצד אחד הרביעה קרובה מבחינת משמעותה לזמן תקופת תשרי, אך מצד שני הקפידו חז"ל לתת לרביעה תאריכים בלוח הירחי.³

זמנה של רביעה והיחס בינה לזמן שאלת הגשמים

ביחס לזמני הרביעה מצאנו מחלוקת משולשת בתוספתא (תעניות א, ג): "אי זו היא זמנה של רביעה?⁴ ר' מאיר אומר, ביכורה [אם הגשם הקדים] לשלשה; בנינוית [אם הגשם הגיע בזמנו] לשבעה; אפלה [אם הגשם איחר] לשבעה עשר. רבי יהודה אומר, הבכירה לשבעה; בנינוית לשבעה עשר; אפילה לעשרים ושלשה. ר' יוסה אומר, ביכירה לשבעה עשר; בנינוית לעשרים ושלשה; אפילה לראש חדש כסליו". בסופה של הברייתא נקשרת המחלוקת מהרישא בנושא זמני תענית הגשמים: "וכן היה ר' יוסה אומר, אין היחידים מתענין אלא מראש החודש".
הגמרא בתענית ו, ע"א שילכה גם כן בין זמני הרביעה, זמני שאלת הגשמים וזמני תענית הגשמים:

יורה במרחשון ומלקוש בניסן, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: יורה בכסליו. מאן חכמים? אמר רב חסדא: רבי יוסי היא. דתניא: איזו היא זמנה של רביעה [— על פי גרסת הר"ח כאן?] הבכירה בשלשה במרחשון, בנינוית — בשבעה בו, אפילה — בשבעה עשר בו, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: בשבעה ובשבעה עשר, ובעשרים ושלשה. רבי יוסי אומר: בשבעה עשר, ובעשרים ושלשה, ובראש חדש כסליו. וכן היה רבי יוסי אומר: אין היחידים מתענין עד שיגיע ראש חדש כסליו. אמר רב חסדא: הלכה כרבי יוסי. אממר מתני להא דרב חסדא בהא לישנא: בשלשה במרחשון שואלין את הגשמים, רבן גמליאל אומר: בשבעה בו. אמר רב חסדא: הלכה כרבן גמליאל. כמאן אזלא הא דתניא, רבי שמעון בן גמליאל אומר: גשמים שירדו שבעה ימים זה אחר זה — אתה מונה בהן רביעה ראשונה ושניה ושלישית, כמאן — כרבי יוסי. אמר רב חסדא: הלכה כרבי יוסי. בשלמא רביעה ראשונה — לשאול, שלישית — להתענות, שניה למאי? אמר רבי זירא: לגדרים. דתנן: הנודר עד הגשמים — משירדו גשמים עד שתירד רביעה שניה. רב זביר אמר:

³ 'זהו לירה והצמיחה'. נאמר פקידה באשה, ונאמר פקידה בגשמים, נאמר פקידה באשה דכתיב 'זח' פקד את שרה', ונאמר פקידה בגשמים דכתיב 'פקדת הארץ ותשקקה רבת תעשרנה פלג אלהים מלא מים'.

⁴ על שימוש חז"ל במונח 'רביעה' לאור היחס המקובל בתקופה העתיקה בין עונות השנה החקלאיות לתקופות השנה האסטרונומיות ראה לקמן עמ' 23.

⁵ במהדורת ר"ש ליברמן לתוספתא כמו גם בבבלי תענית ו, ע"א כתוב כאן: "אי זו היא רביעה ראשונה", אך בכתבי יד ערפורט ולונדון של התוספתא, וכן בר"ח על תענית ו, ע"א הנוסח הוא כפי שהעתקנו. כך גם כתב בפירושו על משנה-תורה "ראשון לציון" ר' חיים בן עטר הלכות נדרים י, יא. לאור ההשוואה שבין זמני הרביעה לזמני שאלת הגשמים, נראה כי מדובר כאן על רביעה שנייה דווקא ולא ראשונה.

לזיתים. דתנן: מאימתי כל אדם מותרין בלקט בשכחה ובפאה... רב פפא אמר: כדי להלך בשבילי הרשות. דאמר מר: מהלכין כל אדם בשבילי הרשות עד שתתר רביעה שניה. רב נחמן בר יצחק אמר: לבער פירות שביעית. דתנן: עד מתי נהגין ושורפין בתבן ובקש של שביעית – עד שתתר רביעה שניה. מאי טעמא – דכתיב 'ולכהמתך ולחיה אשר בארצך', כל זמן שחיה אוכלת בשדה – האכל לכהמתך בבית, כלה לחיה מן השדה – כלה לכהמתך מן הבית.

אחרי שהגמרא מציגה את מחלוקת התנאים המשולשת, היא מביאה את דברי חסדא שפוסק כרבי יוסי. גם מדברי אמיר בשם רב חסדא שפוסק כרבן גמליאל יוצא כי דברי ר' יוסי נכונים משתי סיבות:

1. אם ננתח את דעות התנאים ביחס לזמנה של רביעה שנייה באמצעות טבלה נקבל את הדבר הבא (טבלה 1):

	בכירה	בינונית	אפילה
ר' מאיר	ג'	ז'	י"ז
ר' יהודה	ז'	י"ז	כ"ג
ר' יוסי	י"ז	כ"ג	א' כסלו

טבלה 1: דעות התנאים בזמני רביעה שנייה. התאריכים הם בחודש מרחשוון.

כאמור המחלוקת המתוארת בטבלה 1 היא ביחס לזמן רביעה שנייה, אך זמן רביעה ראשונה שהיא זמן שאילת הגשמים, קודם לרביעה השנייה. נשים לב כי אותם התאריכים מופיעים אצל כל התנאים, והמרווחים קבועים.⁵ המחלוקת היא רק ביחס למשמעות של כל תאריך. בשנה בכירה רביעה שנייה חלה ב"ז מרחשוון (לדעת ר' יוסי שהלכה כמותו), כלומר רביעה שלישית היא בכ"ג מרחשוון ורביעה ראשונה בז' מרחשוון. לדעת רבן גמליאל, שההלכה כמותו, שואלים גשמים בז' מרחשוון כלומר שרביעה ראשונה היא בז' במרחשוון, הרי זו שיטת ר' יוסי.⁶

2. מימרת רבן שמעון בן גמליאל אודות מניית שתי רביעות בירידת גשם ז' ימים רצופים, נכונים רק לשיטת ר' יוסי, כפי שהסביר ר"ה בסוגיה בתענית:

5 התאריכים הם (כמרחשוון): ג'; ז'; י"ז; כ"ג; ר"ח כסלו, לפני ג' אין תאריך מוגדר ולכן זמן רביעה ראשונה לדעת ר' מאיר הוא בשמיני עצרת (ראה טבלה 2), כלומר עם תחילת תקופת השרי. גם אחרי א' כסלו אין תאריך מוגדר מפני שלדעת ר' יוסי אם לא התחילו גשמים עד סוף רביעה שנייה בשנה אפילה מיד מתחילים להתענות. 6 על פי הסברנו לדעת ר' יוסי א' כסלו הוא מועד רביעה שלישית בשנה אפילה, ולדעת ר' מאיר ג' מרחשוון הוא סוף זמן רביעה ראשונה כשנה מבכירה. ראה כסף משנה על הלכות נדרים י, יא ומרכבת המשנה שם (דפוס חדש ירושלים תשנ"ט עמ' ח-י).

היחס בין זמני הרביעה לזמני שאלת הגשמים

פירוש, כגון שהתחילו הגשמים לירד ביום הראשון מחצי יום. וכשתחשוב ז' ימים מעת לעת אתה מוצא מקצת מיום השמיני להשלמת ז' ימים. ולא תמצא מאלו התנאים בז' ימים למנות בהן רביעה ראשונה ושניה, או שניה ושלישית אלא לר' יוסי בלבד. דאי ר' מאיר, ראשונה ושניה משכחת לה, שניה ושלישית לא משכחת לה. דהא בין שניה ושלישית י' ימים; ואי לר' יהודה, שניה ושלישית הוא משכחת לה, ראשונה ושניה לא משכחת לה, דהא לדבריו י' ימים בין הראשונה לשניה. אבל לר' יוסי

אם כן אנו מוצאים קשר הדוק בין זמני הרביעה לזמן שאלת הגשמים.

גם ביחס לזמן שאלת הגשמים מצאנו מחלוקת משולשת. שתי דעות צוטטו בגמרא לעיל אך מצאנו במשנה תענית (א, ב): "אין שואלים את הגשמים, אלא סמוך לגשמים; רבי יהודה אומר, העובר לפני התיבה ביום טוב...", כלומר לדעת תנא קמא שואלים על הגשמים (לא רק מזכירים) בשמיני עצרת. אחר כך במשנה ג' מצאנו עוד שתי דעות: "בשלושה במרחשוון, שואלים את הגשמים; רבן גמליאל אומר, בשבעה בו — חמישה עשר יום אחר החג, כדי שיגיע האחרון שבישראל לנהר פרת". אם נסכם את ג' הדעות בטבלה נקבל את הדבר הבא (טבלה 2):

זמן שאלת הגשמים	
שמיני עצרת	תיק של ר' יהודה
ג'	תיק של רבן גמליאל
ז'	רבן גמליאל

טבלה 2: דעות התנאים בזמני שאלת גשמים. התאריכים הם בחודש מרחשוון

אם נשווה את טבלה 1 עם טבלה 2 נוכל לזהות את שמות התנאים החסרים בטבלה 2. מכיוון שזמן שאלת הגשמים הוא ברביעה ראשונה, יש צורך ללכת לתאריך אחד המוקדם ממה שכתוב בטבלה 1 המייצג את רביעה שנייה. דבר זה אנו לומדים מדברי הגמרא שהובאו לעיל: "גשמים שירדו שבעה ימים זה אחר זה — אתה מונה בהן רביעה ראשונה ושניה ושלישית". מעבר למספר 'שבעה ימים' אנו רואים כי המעבר בין הרביעות הוא קבוע. ולכן הזמנים שהגמרא מונה עבור רביעה שנייה משליכים באופן ישיר על שאר הרביעות. התאריך המוקדם לרביעה שנייה הוא זמן רביעה ראשונה, והמאוחר הוא רביעה שלישית.

אם כן לדעת ר' יוסי (המתאימה לרבן גמליאל) האומר שרביעה שנייה בשנה בכירה היא בתאריך י"ז בחשוון, רביעה ראשונה בשנה כזו היא בז' בחשוון ואז שואלים את הגשמים. לדעת ר' יהודה רביעה שנייה בשנה בכירה היא בתאריך ז' בחשוון, אזי רביעה ראשונה בשנה כזו בג' בחשוון ואז שואלים את הגשמים. הרי שת"ק של רבן גמליאל הוא ר' יהודה. לדעת ר' מאיר רביעה שנייה בשנה בכירה היא בתאריך ג' בחשוון, אזי רביעה ראשונה בשנה כזו היא בתאריך

מוקדם יותר. התאריך היחיד שמוזכר קודם לכן הוא שמיני עצרת ואו שואלים את הגשמים. הרי שת"ק של ר' יהודה הוא ר' מאיר.

פסק ההלכה בזמני רביעה וזמן שאילת הגשמים

ביחס לזמן רביעה שנייה נפסקה ההלכה כר' יוסי.⁷ וכך כתב הרמב"ם: "ראש חודש כסליו, שהוא זמן רביעה שנייה בשנה אפלה".⁸ ראה גם בפירוש המשנה:

כבר ביארנו בשמיני דפאה שזמן רביעה שניה שהיא תחלת עונת הגשמים בארץ ישראל בשבעה עשר במרחשון, במה דברים אמורים בשנה בכירה, ובמאחרת בראש חודש כסליו ובינונית בעשרים ושלושה במרחשון, אם כן זה שנדר עד הגשם נאסר עליו עד ראש חודש כסליו אלא אם כן ירד הגשם בתחלת העונה.⁹

ניתן לראות כי בהלכה זו הרמב"ם הזכיר את כל הזמנים לשיטת ר' יוסי. אם נדר עד זמן הגשמים, ועדיין לא ירד גשם, אין הוא צריך לחכות לגשם, אלא עליו להמתין עד זמן רביעה שנייה, ומכיוון שעדיין לא ירד גשם הרי זו שנה אפלה ולכן מועד זה הוא א' כסליו. אם ירד גשם לפני זמן זה, הרי הגיע זמן הגשמים, ובלבד שהגשם ירד אחרי י"ז מרחשון. גשם קודם לזמן זה "הוא ממקרי הסתיו לא מהתחלת החורף".¹⁰ סתם זמן של רביעה שנייה הוא זמנו של ר' יוסי בשנה בינונית – כ"ג מרחשון.¹¹ וכן פסק השו"ע (י"ד רכ, יח).

במחלוקת בנוגע לזמן שאילת הגשמים פסק הרמב"ם בהתאמה כרעת רבן גמליאל וכן כתב (בהלכות תפלה וברכת כהנים ב, טז): "משבעה ימים במרחשון שואלין את הגשמים".¹² וכן פסק השו"ע (או"ח קיז, א).

7 רש"י בתענית נ, ע"א (ד"ה נראה לרבי) גורס שהלכה כר' יהודה, ומרכבת המשנה (לעיל הערה 6) כותב שכן בדעת הרמב"ם, ראה דקדוקי סופרים אות ע ומסכת תענית מהדורת צבי מלסער. הרא"ש והטור י"ד סי' רכ פסקו שזמן רביעה שנייה בשנה בינונית ב-י"ז מרחשון. ראה לקמן הערה 28.

8 הלכות מתנות עניים א, יא.

9 נדרים ח, ג. כך גם פסק בהקשרים אחרים במשנה-תורה הלכות נדרים י, יא; ובפיהמ"ש פאה ח, א.

10 לשון הרמב"ם בפיהמ"ש פאה ח, א. במקור הערבי כתב הרמב"ם: "מן עוארין אלכ'רין לא מן אואיל אלשתא". כנדרס תרגם כאן: "ממטרות החורף לא מתחלת הסתיו"; הר"י קאפח תרגם: "מסוף הקיץ לא מתחלת החורף". אך המילה 'עוארין' היא מלשון מקרה, דבר נדיר. 'אלכ'רין' זו עונת הסתיו. התרגום המילולי למילה 'אלשתא' הוא מטר, אך כאן מתאים יותר גשמים כמוכן עונת הגשמים שזה החורף.

11 כך גם פסק הרמב"ם במקומות נוספים. בפיהמ"ש שביעית ט, ו כתב: "רביעה שניה, כבר ביארנו בסוף פאה שזמנה בשנה המקדימה בשבעה עשר במרחשון, ובינונית בעשרים ושלושה בו, ובמאחרת בראש חודש כסליו, כל זה בארץ ישראל"; בבא מציעא ה, י: "רביעה, ימות הגשמים". כך גם מפורש בתוספתא טהרות ו, ח: "אלו הן ימות הגשמים משתרד רביעה שניה". הרמב"ם הביא תוספתא זו (בשמה) כפיהמ"ש טהרות ו, ז: "בתוספתא, אלו הן ימות החמה משתקק תבואה מתוכה, ואלו הן ימות הגשמים משתרד רביעה שניה. וכבר בארנו זמן רביעה שניה כמה פעמים בפאה ונדרים חולתן". גם כמשנה תורה המשיך להחזיק ברעה זו כפי שכתב בהלכות שאר אבות הטומאה ב, ו: "ואלו הן ימות הגשמים? משתרד רביעה שנייה".

12 כך גם פסק בפיהמ"ש תענית א, ג.

מאימתי מתענים כשלא יורדים גשמים?

בהמשך לדיון בזמני ירידת גשמים ושאלת גשמים יש לדרון מאמתי מתחילים להתענות על גשמים שמתאחרים¹³ בסוגית תענית שציטטנו לעיל ראינו כי לדעת ר' יוסי (שהלכה כמותו ביחס לזמני הרביעה) "אין היחידים מתענין עד שיגיע ראש חודש כסליו". ברם, המשנה (תענית א, ד-ו) כותבת: "הגיע שבעה עשר במרחשוון, ולא ירדו גשמים – התחילו היחידים מתענים... הגיע ראש חודש כסליו, ולא ירדו גשמים – בית דין גוזרין שלוש תעניות על הציבור... עברו אלו, ולא נענו – בית דין גוזרין שלוש תעניות אחרות על הציבור...", ולא מצאנו חולק על כך במשנה. הרי המשנה הולכת כדעת ר' מאיר, שסוף זמן רביעה שנייה בשנה אפילה הוא י"ז בחשוון, ואם עד אז לא ירדו גשמים הרי כבר נכנס זמנה של רביעה שלישית שמתענים בה. בהלכות תעניות (ג, א-ב) פסק הרמב"ם כדעת ר' מאיר בעניין התענית:

הרי שלא ירדו להם גשמים כל עיקר מתחילת ימות הגשמים – אם הגיע שבעה עשר במרחשוון, ולא ירדו, מתחילין תלמידי חכמים בלבד להתענות, שני וחמישי ושני; וכל התלמידים, ראויין לכך. הגיע ראש חודש כסליו, ולא ירדו גשמים – בית דין גוזרין שלוש תעניות על הציבור.

הרי שדעת רבן גמליאל, המייצג במשנה את התאריכים של ר' יוסי, אינה זהה לדעת ר' יוסי. הוא מסכים אמנם עם ר' יוסי על זמן רביעה ראשונה ועל זמן שאלת הגשמים, אך לדעתו אם לא ירד גשם כבר ברביעה ראשונה, ראוי להתענות על כך.

ניתן לראות שאין התאמה מלאה בין רבן גמליאל ור' יוסי. הגמרא קבעה כי רביעה ראשונה – לשאול, ושלישית – להתענות. מכיוון שלדעת ר' יוסי זמן רביעה ראשונה בשנה המוקדמת ביותר הוא ז' במרחשוון (טבלה 1 + טבלה 2) הרי זה הזמן לשאלת גשמים. ברם רבן גמליאל מנמק את דבריו בצורה שונה ואומר "בשבעה בו – המישה עשור יום אחר החג, כדי שיגיע האחרון שבישראל לנהר פרת".¹⁴ הרי לא הזכיר את זמן הרביעה כלל.

ייתכן לומר שאמנם אין הלכה כר' יוסי שאמר באופן מפורש שאין היחידים מתחילים להתענות עד ר"ח כסלו, אך ר' מאיר ורבן גמליאל לא נחלקו עליו בנושא זמן התענית. יש שני סוגי תענית – תענית של יחידים ותענית של הציבור. היחידים מתחילים להתענות בתחילת זמן רביעה שנייה, אך התענית של הציבור היא רק בתחילת זמן רביעה שלישית. אם כן ניתן להסביר שדברי הגמרא ש"זמן רביעה שלישית לתענית" עוסקים בתענית הציבור.

13 מסכת תענית אינה פותחת עם הנושא המופיע ככותרתה, נושא התעניות, כי אם בנושא הזכרת ושאלת הגשמים. לכאורה ניתן להסביר זאת, משום שהתענית הראשונה הנדרשת במסכת היא תענית הגשמים, ועל כן החליט רבי יהודה הנשיא לסדר לפני כן את דיני תפילת הגשמים. מעבר לטיבה זו ניתן לומר כי סמיכות פרשיות זו במשנה באה ללמדנו על אופייה ומגמותיה של התענית.

14 יש מקום לשאול מדוע מתחשבים כאן בטובתם של "עוברי דרכים", בניגוד לכאורה לתפילת כהן גדול שלא תיכנס תפילתם לפני ה', על חשבון טובת הציבור כולו? ייתכן שיש בכך טובה לציבור כולו, בכך שלא ימנע אף אחד מישראל להשתתף בעליה לרגל.

כמו כן מצאנו מחלוקת בין התנאים בשאלה מי הם היחידים שמתענים (תענית י ע"ב):

תנו רבנן, אל יאמר אדם תלמיד אני, איני ראוי להיות יחיד אלא כל תלמידי חכמים יחידים. אי זהו יחיד ואיזהו תלמיד? יחיד – כל שראוי למנותו פרנס על הצבור, תלמיד – כל ששואלין אותו דבר הלכה בתלמודו ואומר, ואפילו במסכת דכלה. תנו רבנן: לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד – עושה, [והתלמידים עושים עצמם – גרסת הרי"ף] (תלמיד עושה – גרסת רש"י), דברי רבי מאיר. רבי יוסי אומר: עושה, וזכור לטוב. לפי שאין שבח הוא לו, אלא צער הוא לו.

מחלוקת זו מהווה השלמה למחלוקת שלהם על זמני התענית. לדעת ר' מאיר יחידים מתחילים להתענות לפי זמן רביעה שלישיית שבחשבונו (י"ז בחשוון) אך לדעתו רק אנשים מיוחדים יכולים להיכנס לקטגוריה זו, או בלשוננו של ר' מאיר "לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד – עושה". ר' יוסי ממתין עם זמן התענית עד זמן רביעה שלישיית שבחשבונו (ר"ח כסלו) ולדעתו רק אז יחידים מתחילים, אך כולם ראויים להיות יחידים. הרי שגם לדעת ר' מאיר התענית הראשונה של הציבור היא בר"ח כסלו שהוא זמן רביעה שלישיית על פי ההלכה שנפסקה כר' יוסי. על פי דברים אלו זכינו לתרץ קושיה שהקשו על הרמב"ם בנושא. הוא פסק בהלכות תענית ג, א: "הרי שלא ידרו להם גשמים כל עיקר מתחילת ימות הגשמים – אם הגיע שבעה עשר במרחשוון, ולא ידרו גשמים, מתחילין תלמידי חכמים בלבד להתענות, שני וחמישי ושני; וכל התלמידים, ראויין לכך".

מפרשי הרמב"ם התקשו¹⁵ מדוע פסק כר' מאיר שהרי הלכה כר' יוסי מחבריו?¹⁶ על פי דברנו הוכרח הרמב"ם לפסוק כר' מאיר על מנת לשמור את פסיקת ההלכה כרבן גמליאל, ולכן ער ר"ח כסלו רק בודדים מתענים, ומשהגיע זמן ר"ח כסלו קובעים תענית על כולם כדברי ר' מאיר, אך למעשה קיבלנו כדעת ר' יוסי.

כמו כן נראה שניתן לקשר באופן נוסף בין זמן ירדת הגשמים לזמן התענית. תענית מתחילה מהזמן שבו מצפים לגשם מועיל והוא לא מגיע. על פי פסק ההלכה כר' יוסי זמן רביעה שנייה יכול להתחיל מוקדם ביותר בתאריך י"ז מרחשוון. גשם קודם לזמן זה איננו גשם מועיל. אם כן אין מקום להתענות אם לא ירד גשם. אך אם הגיע תאריך זה ולא ירד גשם, גם אם השנה היא בינונית או אפילה, יש מקום להתחיל להתענות. כך מצאנו שרבנו חננאל שילב בין שני הזמנים הללו בפירושו למסכת ראש השנה (יד, א): "מצאנו זמן הגשמים המועילין ומתענין בהם שיררו

15 ראה בדוגמה מרכבת המשנה (לעיל הערה 6) על הלכות נדרים י, יא; ולחם משנה על הלכות תעניות ג, י שהוסיף להקשות כיצד מתיישבת הפסיקה כר' יוסי בעניין זמני הרביעה עם הפסיקה כר' מאיר בעניין התענית, וסיים שם: "על כן הדברים נראים קשים בעיני ולא ירדתי לסוף דעת רבינו... אבל מה שקשה בעיני על רבינו ז"ל קשה עד מאד אצלי וצ"ע".

16 בפרט במקרה שחולקים ר' מאיר ור' יוסי – הלכה כר' יוסי, ראה בבלי ערובין ע"ב; סדר תנאים ואמוראים, מהדורת ק' כהנא, פרנקפורט ע"נ מיין תרצ"ה, עמ' 14.

מי"ז במרחשון עד סוף ניסן", הרי שקישר בין הזמן המשמעותי לגשם וזמן התענית מיד ללא כל המתנה ביניהם.¹⁷

הקשר בין זמני הרביעה לזמן התענית

נמצאנו למדים עד כאן שזמן שאילת הגשמים קשור לזמני הרביעה, וכל תנא קובע את זמן הרביעה הראשונה, ובעקבות כך גם את זמן שאילת הגשמים בתאריך שונה. להלכה שואלים את הגשמים בזמנו של ר' יוסי אך לא משום שאז מתחילה רביעה ראשונה, אלא מפני התחשבות בהולכי דרכים. בבבל שואלים את הגשמים בתאריך הנגזר באופן ישיר מהתקופה (שישים יום) ואין להם תאריך קבוע בלוח העברי המבוסס על הלוח הידחי כמו בארץ ישראל.¹⁸ זמן התענית נקבע על פי זמן הרביעה השלישית, אך יחידים מתחילים להתענות קודם לכן. גם כאן, כמו בזמן שאילת גשמים, אנו מוצאים שיש התייחסות שונה בין ההלכה למעשה כפי שנפסקה עבור הציבור לבין ההנמקה של הנוהג. יחידים מתחילים להתענות עוד קודם לזמן רביעה שלישית (שלדעת ר' יוסי היא בר"ח כסלו). הסיבה שמתחילים בתענית מוקדמת היא שעבר זמן רב מתחילת עונת הגשמים. גם תענית יחידים זו נגזרת באופן ישיר מזמן שאילת הגשמים, ועשרה ימים אחרי זמן השאלה (בארץ או בחו"ל) שזה זמן רביעה שנייה, אם לא ירדו גשמים תלמידי חכמים מתחילים להתענות. וכך כתב הרמב"ם בפיהמ"ש (תענית א, ג):

בשאר הארצות הרי תהיה השאלה בזמן הראוי לגשמים באותו המקום, והרי אותו הזמן כאלו הוא שבעה במרחשון, ואם נתאחרו הגשמים אחרי אותו הזמן לפי יחס זמנים אלו האמורים כאן, הרי אלו מתענים כמו שנזכר כאן, לפי שיש ארצות שאין זמן הגשמים מתחיל אלא מניסן, ויש ארצות שבמרחשון יהיה בהם קיץ, ואין הגשמים בו לברכה אלא מאבד ומשמיד, ואיך ישאלו אנשי אותו המקום גשמים במרחשון, האם אין זה שקר. זה דבר נכון וברור.¹⁹

17 יש להשוות את דברי ר"ח הללו עם הסבר הגאונים לסוגיא שם (ראה לקמן הערה 23), והסבר המאירי למשנה הראשונה בפרק שני של מסכת ראש השנה. על סיבת המחלוקת בין ב"ה לב"ש ביחס לראש השנה לאילן ראה במאמרו של הרב שלמה גורן בספרו תורת המועדים, ירושלים תשנ"ז, קביעת ט"ו כשבט כראש השנה לאילן עמ' 234-246. הנחתו שר"ח טבת הירחי תואם את תקופת טבת השמשית חייבת הוכחה.

18 בנושא זמן שאילת גשמים בחו"ל נשתברו קולמוסים רבים ואין זה מעניין מאמרנו. ראה שו"ע או"ח קיז, א-ב ובנו"כ שם. וכן שו"ת הר צבי או"ח א סי' נו; שו"ת ציץ אליעזר חלק יד סי' צג; שו"ת אגרות משה חלק א"ח ה סי' ז; חיים סימנס, תאריך התחלת שאילת גשמים בחוץ לארץ, סיני קיא (תשנ"ג) עמ' עג-צב.

19 הרמב"ם נקט במקום זה לשון תקיפה, והוא עשה זאת על מנת להרגיש את דבריו מפני החולקים. בספר האשכול הלכות תפילה סי' יג (רצב"א עמ' 26) הביא כמה דעות בדבר וכתב: "איכא מאן דאמר דהאי גולה בבל הוא שאינה צריכה למטר כל כך... ואיכא מאן דאמר גולה סתם קאמר. ומנהגות יש בדבר זה". כדם יש שאומרים שהלכה כרבן גמליאל לעולם. כן איתא בה"ג (ר"כ סוף הלכות סוכה עמ' 175; ד"י סוף הלכות לולב עמ' 360): "ואנו עכשיו בדורנו עבדינן כרבן גמליאל... וכך מנהג בני אפריקיא כולה" ויש סמך לשיטה זו במשנת ר' אליעזר (ענעלאו פרשה שלישית עמ' 50). על מה שכתבנו בנושא לשון תקיפה במשנת הרמב"ם, ראה בקובץ

על פי הרמב"ם היו מקומות הרומים באקלימם לארץ ישראל, שנהגו לשאול במרחשון.²⁰ אם כן התענית נגזרת מזמן שאלת הגשמים, ולא מרביעה שלישית דיוקא. אך זמן שאלת גשמים קשור לזמן רביעה ראשונה והמרחק בין הרביעות קבוע, וכך גם זמן התעניות, אם כן שוב מצאנו קשר בין זמן התענית של הציבור לזמן רביעה שלישית.

למעשה ימות הגשמים מתחילים הרבה קודם לזמן שאלת הגשמים, ונראה כי חז"ל הגדירו את "ימות הגשמים" כתחילת תקופת תשרי.²¹ כך משמע מדברי הרמב"ם (הלכות תפילה וברכת כהנים ב, טו): "כל ימות הגשמים, אומר בברכה שנייה מוריד הגשם... מאמתי אומר מוריד הגשם? מתפילת המוספין שליום טוב האחרון שלחג", הרי שימות הגשמים מתחילים מחג סוכות, זמן רב קודם לרביעה ראשונה לפי רוב התנאים. כך כתבו גם הגאונים:²² "ימות הגשמים שהן מן החג ועד הפסח".²³ וכן בתשובה אחרת:²⁴

הואיל ויצאו רוב גשמי שנה, ועראן רוב תקופה מבחוץ. ופרישנה דהכי קאמר הואיל ויצאו רוב גשמי שנה, אע"פ שרוב תקופה מבחוץ, לא נותר להזכרת גשמים אלא ששים יום, ויצאו יתור ממאה, נמצא הקיץ שקרוב, ואע"פ שרוב תקופת טבת מבחוץ לראש תקופת ניסן.

אם טופרים מט"ו בשבט מאה ימים לאחור מגיעים לזמן שבו מזכירין גבורות גשמים, והוא חג הסוכות. ראייה נוספת שתקופת "ימות הגשמים" רחבה יותר מזמן שאלת הגשמים ניתן להביא מדברי הרמב"ם שצוטטו לעיל (הלכות תעניות ג, א): "הרי שלא ירדו להם גשמים כל עיקר מתחילת ימות הגשמים — אם הגיע שבעה עשר במרחשון", הרי שימות הגשמים קודמים ל"ז מרחשון. אך נראה שדברי הגאונים, והרמב"ם בעקבותיהם, מתייחסים לפרקי זמן הלכתיים המושלכים מהמציאות, אך לא תלויים בה בצורה בלעדית.

ההגדרה המרחיבה של ימות הגשמים מפורשת במשנה (בבא מציעא ז, ו): "המשכיר בית לחברו, בימות הגשמים אינו יכול להוציאו מהחג", הרי חג סוכות נכלל בימות הגשמים.²⁴ תקופה זו נקראת סתיו, ולכן מצאנו שרמב"ם מכנה את ימות הגשמים כסתיו. ראה פיהמ"ש (שביעית ט,

הרמב"ם — "סיני" (שנה ס"ה, כרך קלה-קלו), תשס"ה, "לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם — לשונו של הרמב"ם בפסיקת הלכה במקומות מסופקים, ולשאלת יחוס הפירוש לתלמוד מסכת ראש השנה לרמב"ם", עמ' קנא-קצח.

20 כך כתב המאירי (תענית י, א מהדורת סופר עמ' 33) וראה טור או"ח סי' קיז.

21 כך ניתן להבין את הדיון בתענית ו, א על דברי המדרש שיוורה במרחשון. הגמרא אומרת שזמנו של היורה בתשרי ושמא ככסלו. ההצעה של יורה בתשרי מתאימה להבנה שעונת הגשמים מתחילה עם תחילתו של תקופת תשרי.

22 תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, ברלין תרמ"ז, סי' תטר.

23 תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי (לעיל הערה 22) סי' רמג וכן באוצר הגאונים למסכת ראש השנה יד ע"א.

24 כך פסק הרמב"ם בהלכות שכירות ו, ז: "המשכיר בית לחברו סתם — אינו יכול להוציאו, עד שיודיעו שלושים יום מקודם, כדי לבקש מקום, ולא יהיה מושלך בדרך... כמה דברים אמורים, כימות החמה; אבל כימות הגשמים, אינו יכול להוציאו מן החג ועד הפסח. קבע לו שלושים יום לפני החג — אם נשאר מן השלושים אפילו יום אחד לאחר החג, אינו יכול להוציאו עד מוצאי הפסח".

ד): "פירות ימות הגשמים מיוחסות אל הסתיו שהוא ימות הגשמים"; פיהמ"ש (נדרים ו, ו): "שם ימות הגשמים – סתיו".

חלוקת ימי השנה לחורף וקיץ מוסברת אצל ר' אברהם ב"ר חיה הנשיא (בספר העיבור מאמר ג שער ב):

אנו קוראין לארבעת חלקי השנה תקופות, מפני שהזמן בכל תקופה מהן גומר את ענין אחד ממדת הלילה והיום, בהסרונן או יתרונן... התקופה השלישית, כשהחמה באה מפאת צפון לחול בגוף גלגל השוה ובראש מזל מאזנים, והיום והלילה שוים כאחת כאשר היו במזל טלה... והתקופה הזאת היא תקופת תשרי מפני שהיא ברכב השנים נופלת בתשרי... מדת ארבע תקופות אלו אינן נראות שוות בגלגל המזלות... כגון אם אתה אוזן מדת הקיץ והחום יהיו קפו יום וישארו מדת החורף והקור קעז ורביע... ורבותינו ז"ל צוו עלינו למנות זמני השנה הארוכים – ארוכים; והקצרים – קצרים, וקבעו לנו זכרון הטל מראשית הפסח עד אחרית הסכות, וביניהם לעולם קפה יום, והחדשים האלה הם רוב ימי הקיץ והקציר והחום אשר כל ימי אחד מהם ארוך מימי תמורתו. וקבעו לנו זכרון הגשם מאחרית הסכות עד הפסח, וביניהם בשנה פשוטה קסט יום ובמעוברת קצט יום, ואם אתה מחלק המעוברת של שנות המחזור יבוא לכל שנה ושנה קפ יום, והם פחות מימי הטל חמשה ימים.

והוא ממשיך שם ומסביר שדברי חז"ל נכונים ביחס להגדרה ההלכתית, אך ביחס לחשבון התקופה יש שיטות חישוב שונות והוא מזכיר את חשבון התקופה על פי שמואל ועל פי רב אדא. מכל מקום גם מדברים אלו אנו רואים שיש לחלק בין תקופת תשרי לימות הגשמים.

לסיכום, ניתן לראות את הזמנים השונים בשתי צורות הסתכלות, האחת מקשרת בין זמני הרביעה לזמני שאילת הגשמים והתענית, והשנייה גורסת שאין קשר ביניהן, אך התוצאות בתאריכים בלוח השנה זהות:

1. שואלים את הגשמים בזמן רביעה ראשונה. יחידים מתחילים להתענות עשרה ימים אחרי רביעה ראשונה שהוא זמן רביעה שנייה,²⁵ והציבור מתחיל להתענות ברביעה שלישית.
2. אין קשר ישיר בין זמני הרביעה לזמן שאילת הגשמים והתענית. ראוי היה להתחיל לשאול את הגשמים בתחילת עונת הגשמים, אך המתינו עד שיחזור עולי הרגלים. עשרה ימים אחרי זמן שאילת הגשמים יחידים מתחילים להתענות, ומיד אחרי סדר התענית של היחידים מתחיל הציבור להתענות.

25 ראה רמ"א יו"ד רכ, יח שכתב: "בגולה, זמן הגשמים ששים יום אחר התקופה שמתחילין אז השאלה, וזמן רביעה שניה שבעים יום אחר התקופה", אם כן הזמן בו מתחילים היחידים להתענות הוא זמן רביעה שנייה.

מה קורה בזמן רביעה שנייה?

לפי הסיכום שהצגנו לעיל ברורה שאלת הגמרא "בשלמא רביעה ראשונה – לשאל, שלישית – להתענות, שניה למאי?", שהרי באמת אין כל משמעות לרביעה שנייה ביחס לזמן שאלת גשמים ולזמן התענית.²⁶ אלא שלגבי ימי החורף וימות הגשמים רביעה שנייה משמעותית, שכן היא קובעת אם השנה היא בכירה אפילה או בינונית (רגילה). כפי שהדגמנו לעיל, רביעה ראשונה ושלישית נקבעות על פי זמנה של רביעה שנייה. כל דיון הקשור לזמן שיוורד בו גשם תלוי בזמן רביעה שנייה. ואכן מצאנו הלכות שונות שנקבעות לפי זמן רביעה שנייה.²⁷

נדריים

משנה (נדריים ה, ה): "עד הגשמים, עד שיהיו הגשמים – עד שתירד רביעה שנייה; רבן שמעון בן גמליאל אומר, עד שתגיע זמנה של רביעה". הגמרא שם הסבירה את המחלוקת בצורה הבאה (סב ע"ב-סג ע"א):

אמר ר' זירא: מחלוקת – דאמר עד הגשמים, אבל אמר עד הגשם – עד זמן גשמים קאמר. מיתיבי: איזוהי זמנה של רביעה... ואמר רבי זירא: לנודד; ואמרינן עלה, כמאן אזלא הא דתניא, רשב"ג אומר: גשמים שירדו שבעה ימים זה אחר זה – אתה מונה בהן רביעה ראשונה ושניה, כמאן? כרבי יוסי! ההוא, דאמר עד הגשמים.

ההלכה נפסקה כר' זירא על פי ר' יוסי ולכן השו"ע (יו"ד רכ, יח) פסק: "האוסר עצמו בדבר עד הגשם, הרי זה אסור עד זמן הגשמים שהוא באי"ר כסלו. הגיע זמן הגשמים, הרי זה מותר בין ירדו גשמים בין לא ירדו. ואם ירדו מי"ז במרחשון, מותר. ואם אמר: עד הגשמים, הרי זה אסור עד שירדו הגשמים, והוא שירדו מזמן רביעה שניה שהוא בארץ ישראל ומקומות הסמוכים לה מכ"ג ממרחשון ואילך".²⁸

26 אמנם היחידים מתחילים להתענות בזמן רביעה שנייה של שנה בכירה, אך שאלת הגמרא היא לשם מה יש ג' זמנים שונים לרביעה שנייה, אם כדי לברר מתי מתחילים להתענות הרי היא חלה עשרה ימים אחרי רביעה ראשונה.

27 יצוין כי הרמב"ם איננו מזכיר את עניין הרביעה כלל בשאלת גשמים (הלכות תפילה) ובתעניות, אלא רק בנושאים שנצייין לקמן. ייתכן כי הוא הסביר את הנושאים הללו כאפשרות השנייה שהצגנו לעיל.

28 השו"ע פסק כדמב"ם (הלכות נדרים י, יא), אך השו"ך שם ס"ק כט הביא בשם הראב"ד, הרא"ש והטור שאינו אסור אלא עד רביעה ראשונה. הדבר קשור לשיטתם בפסיקת ההלכה ביחס לזמן רביעה שנייה, שהם פסקו כדעת ר' יהודה ולא ר' יוסי, ראה לקמן בפסיקת הטור בזמן בו מותר ללכת בשכילי הרשות (ליר הערה 31), ובמאירי לתענית נ, א (מהדורת סופר, ירושלים תשל"ו עמ' 26-27).

סוף זמן שכחה בזיתים

משנה (פאה ח, א):

מֵאֲמַתִּי כָּל אָדָם מוֹתְרִין בְּלֶקֶט? ²⁹ מִשְׁיֵהֲלֹכוֹ הַנְּמוֹשׁוֹת... וּבִזְתִּים – מִשְׁתַּרְדֵּן רְבִיעֵה שְׁנִיָּה. אָמַר ר' יְהוּדָה, וְהֲלֹא יֵשׁ שְׁאִין מוֹסְקִין אֶת זֵיתֵיהֶן, אֲלֵא לְאַחַר רְבִיעֵה שְׁנִיָּה; אֲלֵא כְּדֵי שְׂיֵהָא הָעֵנִי יוֹצֵא, וְלֹא יֵהָא מְבִיא אֲלֵא בְּאַרְבַּעַה אֲפָרוֹת.

הרמב"ם בפירושו למשנה פסק "ואין הלכה כר' יהודה", משום שדעת ר' יהודה נדחתה כבר במשנה (פאה ז, ב): "כל זמן שיש לו תחתיו – יש לו בראשו; ר' מאיר אומר, מִשְׁתַּהֲלֵךְ הַמְּחַבֵּה [=] שם הקנה שחובטים בו הזיתים כדי שיפול מה שנחבא בין העלים", פירוש הרמב"ם (שם). במשנה תורה (הלכות מתנות עניים א, יא) פסק הרמב"ם את ההלכה והזכיר את עניין זמן רביעה שנייה: "ומאמתי כל אדם מותרין בשכחה של זיתים בארץ ישראל? אם שכח אותה בראש הזית – הרי זה מותר בה מראש חודש כסליו, שהוא זמן רביעה שנייה בשנה אפלה". יש לשים לב שלפי הרמב"ם זמן השכחה אינו מבוסס על הרביעה השנייה, אלא על תאריך בלוח הידחי שהוא גם הזמן של רביעה שנייה בשנה אפילה. נראה שהסיבה לכך היא שהדעה החולקת במשנה פאה היא ר' יהודה. כפי שראינו לעיל (טבלה 1) ר' יהודה סובר שרביעה שנייה יכולה להימשך עד כ"ג במרחשוון בשנה אפילה, אם כן רק א' כסלו הוא זמן רביעה שנייה שלא לדעת ר' יהודה, ולכן קבע הרמב"ם תאריך זה דווקא.³⁰

הילוך בשבילי הרשות

בבא קמא (פא, ע"ב): "מהלכין (כל אדם) בשבילי הרשות (פירוש: שדה שאין בה חריש ולא זרע) עד שתהרד רביעה שנייה". וכן פסק הטור (חור"מ סי' רע"ד): "לאחר שנקצרה התבואה, הולכים בשביל שעל פני השדות עד שבעה עשר במרחשוון שהוא זמן רביעה שנייה. ומשם ואילך אינו רשאי ליכנס בשדות, שרדיסת הרגל קשה להן". הרי לנו זמן רביעה שנייה כמועד האחרון ללכת בשבילי הרשות. יצוין כי הטור בחר בתאריך י"ז מרחשוון שהוא זמן רביעה שנייה בשנה מבכירה לשיטת ר' יוסי, אך תאריך זה מוזכר כרביעה שנייה לדעת כל התנאים: לר' מאיר בשנה אפילה ולר' יהודה בשנה בינונית (ראה טבלה 1).³¹ כמו כן נראה שהטור הולך בשיטת רש"י בתענית

29 המשנה פאה ח, א אומרת: "מֵאֲמַתִּי כָּל אָדָם מוֹתְרִין בְּלֶקֶט... וּבִפְרֹשׁ וּבְעוֹלָלוֹת...". משום מה שכחה ופאה לא הוזכרו במשנה. גרסת המשנה כפי שהובאה בגמרא תענית ז, ב היא: "מֵאֲמַתִּי כָּל אָדָם מוֹתְרִין בְּלֶקֶט שְׁכַחָה וּבְפֹאֵה...". כך גרסו שם ר"ח ורבנו גרשום. הסיבה להשמטה היא משום שהמשנה באה לברר מהו הזמן שמותר לכל אדם לקחת מתנות עניים שנותרו בשדה. לשכחה ופאה בתבואה וענבים אין זמן מדויק, אלא רק עיקרון כללי שקובע אחרי ש"פסקו העניים מלבקש ולחזור עליהם".

30 ראה כסף משנה הלכות מתנות עניים א, יא וערוך השלחן העתיד זרעים יג, כג.

31 הרמב"ם פסק דין זה בהלכות נזקי ממון ה, ד, אך לא הזכיר תאריך מסוים. נראה שכדרכו סמך על מה שפסק קודם (ספרי הפלאה זרעים) בעניין, או משום שהרבר אינו מוחלט ותלוי בשנה אם היא בכירה, בינונית או אפילה. השו"ע השמיט את כל תקנות יהושע ושלמה שהילוך בשבילי הרשות היא אחת מהן, והרמ"א שם העיר: "עשרה תנאים התנה יהושע בארץ, וכולן נוהגות אף בחוץ לארץ, וכתבן הרמב"ם פ"ה והלכות נזקי ממון

ו ע"א שגרס הלכה כר' יהודה ולא כר' יוסי (ראה לחם משנה הלכות תעניות ג, י). ראה גם פסיקת הטור (ביו"ד סי' ר"כ) על פי הרא"ש ובהשגת הב"י עליו שם.

זמן ביעור פירות שביעית

משניות (שביעית ט, ו-ו): "המלקט עשבים לחים, עד שייבש המתיק; המגבב יבש, עד שתדר רביעה שנייה... מאימתי נהנין ושורפין בתבן ובקש של שביעית? משתדר רביעה שנייה". משניות אלו נפסקו להלכה, במשנה-תורה (הלכות שמיטה ויובל ה, כג): "תנוד שהסיקהו בתבן ובקש של שביעית, יוצן; ומשתדר רביעה שנייה במוצאי שביעית, נהנין ושורפין בתבן ובקש של שביעית", ועוד שם ז, יז-יח: "עד מתי יהיה אדם מלקט עשבים לחין בשביעית?... ויגבב עשבים יבשים, עד שתדר רביעה שנייה במוצאי שביעית. ועד מתי יהיו העניים מותרין להיכנס למרדסות במוצאי שביעית, לאסוף פירות שביעית — עד שתדר רביעה שנייה". מפשטות לשון הרמב"ם משמע שזמן זה נקבע בכל שביעית על פי השנה אם היא בכירה, בינונית או אפילה. אך ערוך השלחן קבע תאריך מפורט לביעור ולא השאיר את הרבר לבחינה בכל שביעית בנפרד (ערוך השלחן העתיר זרעים כח, י): "לגבב עשבים יבשים — עד שתדר רביעה שנייה במוצאי שביעית, וזהו בכ"ג במרחשוון בשנה בינונית". וקישר שם את הדברים לסוף זמן מתנות עניים בפרדסים.

הרי לנו רשימה של נושאים התלויים ברביעה שנייה וניכרת הזיקה ביניהם לגשמים, אך כאמור בנושא שאלת גשמים ותענית על עצירת גשמים הרביעה לא מוזכרת בצורה ישירה.

תקופת תשרי וזמני הרביעה

ברור לחלוטין שיש למצוא קשר בין מזג האוויר הנובע מתקופת השנה לבין זמני הרביעה. בבבל שואלים את הגשמים שישים יום לאחד תחילת תקופת תשרי. בארץ ישראל ציינו התנאים תאריכים מסוימים בלוח השנה. האם יש קשר בין תאריכים אלו לזמן התקופה? מדוע נתנו חכמים תאריכים בלוח הירחי ולא על פי תחילת התקופה כפי שעשו בבבל? טרם נענה על השאלות יש לסייג את דברנו, משום שאנו מבקשים לתת טעם לקביעת זמן שאלת הגשמים בו' מרחשוון מנקודת מבטנו כיום, לקראת סופו של האלף החמישי. בזמן התנאים מועדי התקופות שנציג כלל לא היו מוכרים, והם גם לא תלו בעונות הלוח הירחי של ימינו.

לשם כך יש להסביר קודם כל מה היא התקופה.

המעגל שבו נראית השמש נעה והיא מקיפה אותו בשנה אחת נקרא **המילקה**. הקדמונים זיהו רצועה בשמים משני צדי המילקה, וחילקו רצועה זו לשנים עשר חלקים שווים. בכל חלק כזה ציירו ציור הבנוי על הכוכבים המופיעים שם, ואלו הם המזלות. השנה מחולקת לארבע תקופות,

והטור סימן רע"ד, ולא ידעתי למה השמיטן המחבר הזה. ואולי משום שאינן שכיחות, שרובם אינן רק במקום שיש לישראל שדות וכרמים, וזה אינו שכיח בגלות".

שבין אחת לשנייה עוברת השמש על שלשה מזלות. נמצא כי תקופת תשרי מתחילה כאשר נכנסת השמש למזל מאזניים. בתקופת תשרי (כמו גם בתקופת ניסן) היום והלילה שווים.

כאשר בית דין היו קובעים את הלוח על פי הראייה, היה חשבון התקופות הכרחי לעניין עיבור השנה. אבל היום שהלוח בנוי על החשבון המצוי, הרי כבר נכלל בתוכו סדר השנים המעוברות, שהן שבע בכל מחזור של תשע עשרה שנה, ואין אנו זקוקים לחשב את התקופות לצורך עיבור השנה. נותר אם כן רק דין אחד התלוי בידיעת התקופה בזמן הזה והוא זמנה של ברכת החמה.³²

שנת החמה מחולקת לארבע תקופות. אף על פי שארבע התקופות הללו בפועל אינן שוות באורכן, חילקו שמואל ורב אדא בר אבהה את השנה לארבע תקופות שוות, וכל אחת מהתקופות נקראה "תקופה אמצעית".

תקופת שמואל מופיעה בגמרא (ערובין נו, ע"א), והיא באורך 91 ימים 7 שעות ומחצה בדיוק. רב אדא נתן זמן מדויק יותר לתקופה. תקופתו היא 91 ימים 7 שעות 519 חלקים 31 רגעים.³³ אורך התקופה של רב אדא בר אבהה לא מוזכר בש"ס, אך מובא אצל ר' אברהם בר חייא הנשיא בספר חשבון מהלכות הכוכבים (שער ח). בספר העיבור (מאמר ג שער ד) אף כתב שראה ברייתא זו, אולם מאות שנים שאין ספר זה בדינו.

תקופת תשרי האסטרונומית³⁴ חלה ב- 23 בספטמבר.³⁵ ברם שאלת הגשמים נקבעת על פי תקופת שמואל הנקראת בפי חז"ל 'תקופה' סתם³⁶ והיא חלה כיום בחו"ל, עפ"י הלוח הגרגוריאני

32 קיים גם המנהג שלא לשתות מים כשעת התקופה (ראה רמ"א יו"ד קטז, ה בשם הריקח והמהרי"ל) אך כבר כתב רבי אברהם אבן עזרא באגרת השבת כשם רב האי גאון שמנהג זה הוא ניהוש בעלמא: "ושאלה הייתה לפני הרב האי למה נהגו ישראל הדירים במערב להשמר שלא ישתו מים כשעת התקופה? והשיב כי נחוש בעלמא הוא, בעבור שהיא תחלת השנה או תחלת רביעיתה, לא ירצו לשתות מים שימצאו חנם, על כן יאכלו בה כל מתוק, להיות שנתם מתוקה. ואני אומר מתוקה שנת העובר ה' הכותח בו לברו. והנה היודעים תקופת האמת לא אמרו כי תויק לאוכל ולשותה, ודבר הגיפוח הם שיחות הזקנות".

33 בשעה יש 1,080 חלקים. בכל חלק 76 רגעים. על כן מספר הרגעים בשעה הוא 82,080. ההבדל בין תקופת רב אדא לתקופת שמואל הוא 1,565 רגעים כלומר דקה ו-9 שניות בקירוב.

34 אורך השנה השמשית הממוצעת על פי האסטרונומיה כיום קצר משל שמואל ורב אדא. האורך הממוצע הוא 365 ימים, 5 שעות וכ-48 דקות, בערך 7 דקות פחות מהשנה השמשית של רב אדא, וכ-12 דקות פחות משנתו של שמואל. על השפעה שיש לסטיות אלה ראה ספר העיבור של ר' אברהם בר חייא, מאמר שלישי שער שלישי; וכן שו"ת התשב"ץ חלק א תשובה קח (מהדורת מכון ירושלים תשנ"ח) ובנספח שם מאת הרב זלמן מנחם קורן עמ' שצט-תכב. סיכום הדברים ניתן למצוא אצל יעקב עציון, לתקופת השנה, יודעי בינה א (תשס"א) עמ' 144-165.

35 הלוח הנוצרי היה בנוי בתחילה על סכב קטן ולפיו פעם בארבע שנים מתווסף יום אחד (29 בפברואר) ולפיכך השנה הממוצעת היא 365 יום ועוד רבע יום. לוח זה נקרא הלוח היוליאני (ע"ש יוליוס קיסר). בלוח זה השתמשו עד סוף המאה ה-16. מכיוון שזמן השנה הממוצעת היה ארוך במקצת ביחס לשנה השמשית האמיתית, החליטו לרלג 10 ימים קרימה ולמחרת ה-4/10/1582 היה 15/10/1582. אז נכנס לשימוש הלוח הגרגוריאני.

36 קל להיווכח שסדרן של השנים המעוברות לא נקבע על פי תקופת שמואל, כי התקופות על פי שנת שמואל מתאחרות כל הזמן. מנגד זמן ברכת החמה פעם ב-28 שנה נקבע על פי תקופת שמואל, ראה ברכות נט, א וערובין נו, א. ביחס לשאלת גשמים כבר כתב ר' אברהם בר חייא (במאה ה-11): "יסמכו בשאלת הגשמים עליו

ב-5 או ב-6 בדצמבר שהם 60 יום³⁷ מיום תקופת תשרי של שמואל, שחלה תמיד ב-7 או 8 באוקטובר.³⁸ אם נבדוק מתי חל תאריך זה בלוח העברי באלף החמישי נמצא כי התאריך המוקדם ביותר הוא ג' תשרי.³⁹ תקופת תשרי של שמואל חלה בתאריך העברי המאוחר ביותר בשנה ה-17 במחזור הירחי של 19 שנים, באותן השנים בהן ראש השנה לא נדחה מיום המולד. במהלך המחזורים תאריך זה יחול יותר ויותר מאוחר.⁴⁰ בזמננו, במחזור ה-303, תקופת תשרי לשמואל המאוחרת ביותר חלה ב-ג' מרחשוון (לדוגמה: כך יחול בשנת תשע"ד).

את השלב המוקדם של אזכרת הגשמים מתחילים במעמד ציבורי שכל עם ישראל נמצא יחד, בזמנים ומקומות מקודשים (בבית המקדש בסוכות), ואילו את הבקשה המפורשת לגשם מתחילים בעונה בה הגשמים הם צפויים וגם רצויים. נראה שהסיבה לכך היא שאין לבקש מה' לחרוג מדרך הטבע. אנחנו מבקשים פעולה על פי הטבע וכתוך הטבע ושיתן לנו את הגשמים בעונתם. אם כן יש למצוא את הקשר בין תאריכי שאלת הגשמים ללוח השמשי שמציין את עונות השנה ולא הלוח הירחי שקובע את המועדים.⁴¹

כדי שיהיה אדם מתחיל לשאול עליהם ביום ס' לתקופת תשרי לדברי שמואל. כמו-כן במאה ה-14 כתב התשב"ץ וזה לשונו: "ושמעיני ממורי הקדוש ה"ר וידאל אפרים ז"ל כי קבלה היא כיד הגאונים ז"ל רששים בתקופה לתקופת שמואל אנו מונים ולא לתקופת רב ארא". וכך גם פסק הרב פינשטיין אגרות משה או"ח חלק ד סי' י"ז.

37 60 יום כוללים את יום התקופה עצמו ואת יום שאלת הגשמים. ראה מ"ב קי"ז ס"ק ד: "כלומר יום שנפלה בו התקופה מחשבים מכלל ה'ס' אפילו אם התקופה נופלת בחצי יום או אח"כ, רק שיהא קצת קודם הלילה. ולעולם ב' ימים בין התקופה להשאלה. דאם התקופה ביום א' השאלה בתפילת ערבית השייכה ליום ד'".

38 בעידן הלוח היוליאני (לעיל הערה 35) התחילה השאלה ביום 22 או ב-23 בנובמבר כאשר התקופה חלה ב-24 או ב-25 בספטמבר, כך כתב הכ"י או"ח קי"ז: "ויום ס' יבוא בכ"ב מנובימברי אם היה אותו פיברי"ר מכ"ח יום אכל אם היה פיברי"ר מכ"ט יום תהיה השאלה בכ"ג נובימברי כי תקופת תשרי לעולם שבעה ימים קודם אקטוברי", והוסיפו בהגהות והערות כמהדורות מכון ירושלים (תש"ן עמ' תלו) ס"ק ב: "יזכרתי תיקנו בדפוסים האחרונים וכתבו זמן השאלה לפי החשבון החדש...".

39 תקופת תשרי לשמואל המוקדמת ביותר חלה בשנה ה-9 במחזור, בשנים בהן ראש השנה נדחה מיום המולד ביומיים. קרוב לזמננו, במחזור ה-300 תקופת תשרי לשמואל חלה בג' בתשרי (לדוגמה בשנת תר"ץ). במחזורנו ה-304 זו חלה בשנת 5,766 בד' בתשרי. במחזוריים קודמים יותר תקופת תשרי חלה יותר ויותר מוקדם. בשנת ד' קס"ט לקראת תשרי ד' ק"ע (אם אכן היה לוחנו אז כבר בתוקף) חלה תקופת שמואל כבר בתאריך כז' אלול. נדמה שזה התאריך האפשרי המוקדם ביותר. תורה מיוחדת למהנרס יעקב לוינגר הי"ו שעזר לי רבות בתרגום תאריכי התקופה ללוח של ימינו.

40 יש לשים לב לעובדה זו שתקופת שמואל מתאחרת עם השנים. תחילת תקופת ניסן מתאחרת בכל שנה ביוב ו-6 שעות. הדבר בא לידי ביטוי גם בנושאים אחרים התלויים בתקופה, לדוגמה ברכת החמה. על פי החישובים ברכת החמה הראשונה שחלה כערב פסח הייתה אחרי יותר מאלף שנים לבריאת העולם, מפני שתקופת ניסן נפלה ברוב המקרים בתורש אדר. בעוד אלף שנים תקופת ניסן תעבור לחודש אייר, ושוב לא נקבל ברכת חמה בערב פסח. כמוכן שעם חלוף השנים אנו יכולים למצוא את עצמנו עם תקופת ניסן בתשרי, אך כנראה שדבר זה לא יתרחש בזכות אמונתנו בביאת משיח צדקנו בב"א והפסקת השימוש בלוח המחושב.

41 ניתן לענות שההלכה לא רוצה לשעבד את תפילתנו לגמרי לטבע, והיא מעדיפה לתת ביטוי לחופש הפעולה של הקב"ה. הכורא מוריד גשמים לפי עונות השנה הנקבעות על ידי עם ישראל (הלוח הירחי), ולא דווקא על פי העונות הנקבעות על ידי השמש והתקופות. אך כמוכן כל זה במסגרת האפשרי.

על פי הנתונים האסטרונומיים שהבאנו ניתן לתת הסברים לרעות התנאים ביחס לזמני שאילת הגשמים (טבלה 2). הסברים אלו הם על פי זמני התקופות באלף שלנו, שניתן לשער כי שמואל בזמן שקבע את תקופתו ידע שהיא תתאחר עם חלוף השנים.⁴² ת"ק של ר' יהודה (שהוא ר' מאיר) סובר שיש לשאול על הגשמים בתחילת זמן תקופת הגשמים. הזמן הממוצע הוא שמיני עצרת, והוא גם חג שבו מתכנסים כל ישראל בבית המקדש ודאוי להתחיל לבקש על הגשמים. לרעת ת"ק של רבן גמליאל (שהוא ר' יהודה) שואלים על הגשמים שלושים יום אחרי תחילת התקופה בשנה מבכירה. בגלל שארץ ישראל זקוקה למים, מקדימים בה לבקש גשמים יחסית לבל, המתחילה לשאול את הגשמים רק שלושים יום אחרי תחילת התקופה. רבן גמליאל (וד' יוסי) סוברים שיש לשאול את הגשמים בתחילת התקופה בשנה אפילה. הרי מצאנו חיבור בין התאריכים בלוח הידחי לרעות התנאים השונות לבין זמני התקופה הנקבעים על פי השמש.

הגשם בעידן המודרני

בתחילה יש לבחון את השימוש במילה 'רביעה' אצל חז"ל לאור מה שהיה מקובל בתקופתם בעניין היחס שבין עונות השנה החקלאיות לתקופות השנה האסטרונומיות. החלוקה לארבע עונות זהות, הקשורות לימי השוויון, האביבי והסתווי, ולשני ימי המפנה (היום הארוך והקצר), הינה למעשה חלוקה אסטרונומית ולא חלוקה חקלאית. החלוקה מצויה במקורות החל מתקופת בית שני. בספר היובלים ובמקורות נוספים מוזכרות ארבע העונות כ'ארבע תקופות השנה'.⁴³ ממקורות אלו למדים, שכל אחת מארבע היחידות, קיבלה שם של עונה חקלאית. מתקופת בית שני ואילך קביעת השמות לא הייתה עניין סמנטי בלבד, אלא ייצגה תפיסה הרואה זהות בין העונות האסטרונומיות והחקלאיות.⁴⁴ מקורה של ההשקפה, הרואה זהות בין העונות החקלאיות לחלוקה האסטרונומית הוא הלניסטי.⁴⁵ ההתייחסות לארבע העונות כ'חקלאיות', צברה יותר ויותר השפעה, עד שירשה את מקומה של העונה החקלאית האמפירית. חז"ל קישרו בין זמני שאילת הגשמים בתפילה וזמני קביעת התענית במקרה של עצירת גשמים לאירועים המתרחשים במציאות הארצית הנגזרים מעונות השנה. הקב"ה מוריד לנו גשמים

42 יש לתת את הדעת כיצד נמנע את זליגת תקופת ניסן על פי חשבוננו של שמואל לכיוון תקופת תמוז וכן הלאה, ראה לעיל הערה 40.

43 ספר היובלים אברהם כהנא עורך, בתוך הספרים החיצונים א, תל-אביב, תשס"ז, ו, כג עמ' דלה. במגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה (יעקב ליכט עורך, ירושלים, תשכ"ה, י, 1 עמ' 211) מתוארת חלוקה זו כדלקמן: "מועד קציר לקיץ, ומועד זרע למועד דשא".

44 חנוך א פכ, יג-יט (בתוך הספרים החיצונים ולעיל הערה 43) עמ' עז-עז; פילון האלכסנדרוני, ספר ראשון: על בריאת העולם, ירושלים תרצ"ה עמ' 20. כך הבין גם זאב בן-שחר, בעבודת הר"ר שלו, לוח השנה של כת מרביר יהודה, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ה עמ' 76-77.

45 ר' דה-ווי, חיי יום-יום בישראל בימי המקרא, תל-אביב, תשכ"ט עמ' 198. ראה גם רונית מעוז, בעבודת המוסמך שלה בנושא התפיסה של מקצב העונות החקלאיות מתקופת המקרא ועד סוף תקופת התלמוד, אוניברסיטת בריאילן תשס"ב עמ' 137-146.

על מנת לתת לנו רווחה בצד החומרי, אך מעבר לכך יש בזה ביטוי להשגחה שלו על יושבי הארץ.⁴⁶ מסיבה זו, אם ח"ו נעצרים הגשמים, אנו מפרשים זאת כסילוק ההשגחה "אֶרֶץ הָרִים וּבִקְעָת לְמִטֵּר הַשָּׁמַיִם תִּשָּׁתֶּה מַיִם. אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' - לֹהֲיָהּ דִּבֶּשׂ אֶתָּה תָּמִיד עֵינֵי ה' - לֹהֲיָהּ בְּהַ מְרִשֵׁת הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה" (דברים יא, יא-יב).

דברים אלו היו תקפים בזמן המשנה והתלמוד כמו גם בתחילת ימי שיבת ציון לפני כמאה שנים. בתקופות אלו כל יושבי ארץ ישראל היו חקלאים או תלויים בחקלאות, ומשמעות של עצירת גשמים הייתה מיתון כלכלי חמור עד כדי רעב. עבודת האדמה תפסה מקום מרכזי בהתיישבות היהודית המתחדשת בארץ ישראל מראשיתה. רבים ראו בעבודת האדמה ביטוי לתהליך של הבראה לעם היהודי הגלותי.⁴⁷ יתירה מכך, עבודת האדמה סימלה והקרינה שורשיות, וקשר בל ינותק מארץ ישראל, ובישרה את קיצה של תופעת היהודי הנודד. בדם ברורנו אחוז החקלאים ירד בצורה חדה ומרובר באחוזים ספורים מכלל האוכלוסייה, וגם בשנות בצורת חמורות, פרט לבעיית מי שתייה (שגם לה כבר נמצא פתרון ברמות ייבוא מים או התפלת מי ים), לא מורגש החוסר בארץ. מי שקובע את השפע החומרי בארץ הם שוקי העולם ובראשם הבורסות השונות, ולראובנו חסרה התחושה של השגחת הבורא על חיינו. אינני סבור שיש לגזור תענית במקרה של מיתון קשה בבורסות בארה"ב וסין, אך יש מקום לחשוב על שינוי מושגי ולזהות את הגשם של הרווחת הקודמים עם השפע החומרי שאנו חיים בו היום.

יצוין שלמרות דברינו אלה, עדיין יש חשיבות גדולה לגשמים בארץ ישראל מהסיבות הבאות:⁴⁸

1. כמעט כל השטחים המעובדים כיום בישראל זקוקים לגשם כתוספת למי השקיה. בלעדיו מחיר תוספת המים להשקיה יעלה מאוד את מחיר התוצר החקלאי.

2. אחוז ניכר מהשטח המעובד בישראל תלוי לחלוטין בגשם ואינו מושקע (כגון שדות החיטה בנגב). זה גם חיוני לקיומו של משק החלב (שתלוי במספוא. ייבוא גרעינים הרבה יותר יקר).
3. ירקות ופירות טריים חיוניים לרווחה ולבריאות. המגזר החקלאי הוא צרכן המים הגדול ביותר בכל העולם. בשנים האחרונות, למרות התלות בגשמים שהוזכרה בסעיף הקודם, צורכת החקלאות הישראלית כ-30% מהמים השפירים (לא כולל השקיה בקולחים) והיא צרכן המים השני בגדלו, אחרי הסקטור הביתי.⁴⁹ ניתן כמובן לייבא את הפירות והירקות במקרה של חוסר מים, אך מחירם יהיה יקר מאוד, ואחוז גדול מהאוכלוסייה עלול להימנע לצרוך אותם באופן סדיר.

התורה כותבת לנו שאם נעשה את רצון ה' הוא ייתן לנו גשם בעתו ויבול בשדות. במקביל אנו אמונים על תפיסה מדעית, לפיה גשם הוא תוצר של תנאים אקלימיים, והיבול הוא תוצאה

46 השגחה כפי שהרמב"ם הסביר אותה במורה הנבוכים א, מד, ע"ש.

47 ראה לדוגמה את דברי הראי"ה קוק בהקדמה לשבת הארץ עמ' יג, וכן את התיאור שנתן לקדושת הארץ הבאה לידי ביטוי בקיום המצוות התלויות בארץ.

48 תודתי לקרא האנונימי של המאמר שהעמיד אותי על נתונים אלו.

49 בארצות הברית לדוגמה המגזר החקלאי צורך כ-49% מסך כל השימוש במים, ומתוכם כ-80% משמשים להשקיה.

של טיב הקרקע, סוג הגידולים, השקיה נכונה ועוד. כיצד שני המישורים הללו מתיישבים זה עם זה? מדובר על שני מישורים שונים המגיעים לתוצאה זהה אף שאין קשר ביניהם. אלו עולמות מושגיים שונים בעלי עקרונות שונים שיחד אמורים להתאים למכלול התופעות בעולם.⁵⁰ הרמב"ם בהלכות מלכים ומלחמות מתאר את ימות המשיח וכותב (יב, ה): "וכל המעדרנים מצויין כעפר". אם הרמב"ם היה נכנס לכל סופרמרקט בארץ ורואה את המעדרנים המצויים שם לרוב, ודאי היה הושב שהגיעו ימות המשיח. ברם בתחילת ההלכה הוסיף הרמב"ם עוד כמה דברים שיהיו בתקופה זו: "ובאותו הזמן, לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות – שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדרנים מצויין כעפר". למרבה האירוניה היום המעדרנים מצויים כעפר בגלל הקנאה והתחרות שבין בני האדם (והחברות המייצרות את המעדרנים), ודבר זה גורם לרעב ולמלחמות. כאשר נזכה למעדרנים כעפר מתוך שלמות של טוב – אז יגיעו ימות המשיח.

השפע החומרי גדול מאוד, אך הוא איננו נובע מתוך אמונה ותפילה לגשם, אלא מתוך בצורת ארוכה. תורות הכלכלה המודרניות מבססות את עצמן על מנגנון שוק, הדואג לאיזון בין הכוחות השונים ומביא את המערכת הכלכלית לתוצאות אופטימליות.⁵¹ ברם ביסוד הגישות המודרניות עומדת הנחה חומרנית, הרואה דווקא כיצד הגהנתני של האדם, וברצון להרוויח ממון, את הגורם המניע הבלעדי בהתנהגותם של בני האדם.⁵² רק חיבור מחדש לתפילה ולהבאת הגשם שהוא השפע החומרי, יכול לשנות את התודעה הקיימת, ולעצב תפיסה שכל השפע מהבורא וכתוצאה מכך יסתלקו גם הרעב והמלחמה.⁵³

סיכום

נחלקו חז"ל ביחס לזמן תחילת שאילת הגשמים, וביחס לזמני הרביעה. שתי מחלוקות אלו קשורות אחת לשנייה וקשורות גם כן לזמני התענית במקרה של עצירת גשמים.

50 כאשר אנו צופים בתופעה טבע מסוימת אנו יכולים להסביר אותה על פי שני מישורים שונים הללו. לדוגמה נפילת אבן מקיר הפוגעת באדם העובר במקום, יכולה להיות מוסכרת במישור התיאולוגי: נפילת האבן על האדם היא עונש על חטא שהוא עשה. דרך אחרת היא לבחון את השאלה מהצד המדעי, מה גרם לאבן להתנתק ממקומה. שני ההסברים מובילים לאותו הדבר – הסבר מדעי התרחש האירוע. דיונים המשלבים את שני המישורים הללו, הם חלק מתחום מעשה בראשית. ראה מה שכתבנו במאמר, לתיחומו של 'מעשה בראשית' במדע המודרני, המעיין מח, א (תשס"ה) עמ' 19-28.

51 זו תפיסת השוק החופשי המוכרת כימינו, אך יסודותיה כבר במאה השמונה עשרה אצל אדם סמית, אבי מדע הכלכלה המודרנית שטבע את המונח היד הנעלמה – The invisible hand.

52 ייתכן כי החברה המודרנית המערבית, שהתאכזבה מאידיאלים גדולים שהנחו בעבר את עיקרי פעילותה, מטפחת את תרבות הגירויים על מנת להגביר את הצריכה ובכך להגביר את הרווחים וחזור חלילה. ראה מאמרו של יוסף אחיטוב, כלכלה והלכה, תחומין יב (תשנ"א) עמ' 144-170.

53 מחקר היסטורי יכול לגלות האם בשנות שובע גדול, היה שפע חומרי לכל תושבי הארץ או שגם אז נותרו רעבים? ייתכן שכאשר השפע מגיע בצורה של גשם השווה לכל נפש, כל העמל באדמתו מצליח להניב יכול רב והקנאה בשכך מצטמצמת מאוד. מחקר שכזה יכול למצוא את הסיבה מדוע למרות כל השפע המצוי, הרעב כל כך גדול.

דרור פיקסלר

שואלים את הגשמים ב' במרחשוון, והציבור כולו מתחיל להתענות בר"ח כסלו, שהוא סוף רביעה שנייה בשנה אפילה. זמן רביעה שנייה בשנה בינונית הוא כ"ג מרחשוון, לזמן זה יש משמעויות הלכתיות רבות, כגון זמן הגשמים לגבי נדרים, מאמתי מותר לכל אדם לקחת את השכחה בזיתים ועוד. הראנו שלזמנים אלו, התלויים בלוח הירחי (תאריכים עבריים), יש זיקה הדוקה לזמן תקופת תשרי כפי שנקבע בלוח השמשי (תאריכים נוצריים), כפי שזמן השאלה בחו"ל תלוי בזמן התקופה (ס' יום אחרי תחילת תקופת תשרי). המאמר מדאגה כי השיטות השונות נובעות מהזמנים האסטרונומיים של התקופות.

עמדנו על כך שהתורה, וחז"ל בעקבותיה, ראו קשר ישיר בין השגחת ה' על בני האדם החיים בארץ לבין מצב הגשמים. ברורנו קשר זה הוקחה בצורה משמעותית ויש שפע חומרי מתוך ניתוק מה'. השפע הפך גורם לקנאה ותחרות ואף מוביל לידי רעב ומלחמה. רק היפוך הכיוון. לאמונה בה' וקבלת שפע שווה לכל מבקש, יצמצם את הרעב והמלחמה, ויוריד את מפלס התחרות והקנאה, ואז נזכה לשפע שכולו טוב.